

XORAZMNING QADIMIY QAL'ALARI TUPROQ-QA'LA, QIZIL-QAL'A, AYAZ-QAL'A VA CHALPIQ-QAL'ALAR TARIXI.

Rahimov Furqat Jabberganovich

Ichan-Qal'a davlat muzey-qo'riqxonasi "Qadimgi Xorazm tarixi" bo'limi mudiri

Jumanazarova Go`zal

*Ichan-Qal'a davlat muzey-qo'riqxonasi "Qadimgi Xorazm tarixi" bo'limi katta ilmiy
xodimi*

Annotatsiya: *Maqolada mualliflar Xorazm tarixi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan qal'alar qurilish tarixi, O'zbekiston huddudiga mavjud bo'lgan qadimiy shaharlar, manzilgohlar, qadimiy qal'alar to'g'risida ma'lumotlar beradi.*

Kalit so'zlar: *Xorazm, Tuproq-qal'a, Qizil-qal'a, Ayaz-qal'a, Chalpiq-qal'a, Saroy, Devorlar.*

Аннотация: *В статье авторы приводят сведения об истории строительства крепостей, тесно связанные с историей Хорезма, древних городов, поселений и древних крепостей на территории Узбекистана.*

Ключевые слова: *Хорезм, Тупрак кала, Кизил кала, Аяз кала, Чалпик кала, Дворец, Стены.*

Annotation: *In the article, the authors provide information about the history of the construction of fortresses closely related to the history of Khorezm, ancient cities, settlements, and ancient fortresses in the territory of Uzbekistan.*

Keywords: *Khorezm, Tuprak kala, Kizil kala, Ayaz kala, Chalpik kala, Palace, Walls.*

Qizilqum cho‘lining cheksiz qumlari orasida ko‘plab sir va sirlarga to‘la Xorazm vohasi yoyilgan. Arablar istilosi davri manbalarida Xorazm "Ming qal'a o'lkasi" deb ataladi. Bu hududda arxeologlar bir vaqtlar qudratli qal'alar va qirollik saroylari bo‘lgan ko‘plab qadimiy aholi punktlarini topdilar. Suvsiz dashtlarning bepoyon kengliklarida yuzlab qal'alar qad ko‘tarib, ulkan butlar singari Qadimgi Xorazm sirlarini saqlaydi. Bugungi kunda ham vayronalarning ulug‘vorligi va ko‘lami o‘zining ulug‘vorligi va qudrati bilan hayratda qoldiradi.

Xorazm haqida birinchi eslatma (tarjimada "Quyosh mamlakati" degan ma'noni anglatadi) Doro I ning Behistun yozuvida uchraydi. Zardushtiylarning muqaddas kitobi "Avesto"da Xorazm xudojo‘ylar tomonidan yaratilgan birinchi va eng yaxshi davlatlardan biri ekanligi aytiladi oliy xudo Axuramazda. Aynan shu yerda xorazmliklarning ahamiyati jihatidan Misr va Bobil bilan qiyoslanadigan va o‘zidan bebaho meros qoldirgan noyob madaniyati dunyoga keldi.

Xorazm ko‘plab davlatlarning e’tibori va qiziqishini tortdi. Bu boy mamlakatni zabt etish uchun Ahamoniylar shohlari ham, Iskandar Zulqarnayn ham harbiy yurishlarini amalga oshirdi.

XX-asrning 30-yillarigacha, ya’ni qazishmalar boshlanganda, S.P. Tolstov, bu qadimiy mamlakat haqida juda kam narsa ma’lum edi. Ammo qazishmalar natijalari barcha kutilganidan ham oshib ketdi.

Xorazmda olib borilgan tadqiqotlar, shuningdek, mavjud yozma manbalarni o‘rganish shuni ko‘rsatdiki, bu hududda shaharlar deb ataladigan 64 ta arxeologik yodgorlik mavjud. Bugungi kunda ular asosan vayronaga aylangan.

Tuproq-qal'a

Tuproq-qal'a ("Yer qal'asi" deb tarjima qilingan) Sulton Uvays tog' tizmasidan bir necha kilometr janubda, Nukus-To'rtko'l avtomobil yo'liga yaqin joyda joylashgan. Bu atrofdagi qishloq xo'jaligi erlaridan 20 metr balandlikda joylashgan ulkan xaroba. Qadimiy kanal tizimi bu yerga Oxus daryosining bugungi kunda qurib qolgan tarmog'idan suv olib kelgan.

Ishonish qiyin, ammo Tupraq-qal'aning ko'plab binolari qurilish materiallarining sifatsizligiga qaramay, bugungi kungacha saqlanib qolgan. Quruvchilar katta xom g'isht, gil, mayda toshlar va daryo qumidan foydalanganlar. Ularning mehnati natijasida aholi barcha noqulay ob-havo sharoitlariga bardosh bera oladigan issiq va quruq uylarga ega bo'ldi. Qal'a Xorazm podsholarining qarorgohi bo'lib xizmat qilgan. U shimoldan janubga cho'zilgan to'rtburchak shaklida qurilgan va o'lchamlari 500x350 metr edi. Devorlarning balandligi 14 metrga etgan. Inshoot kamonchilar uchun galereyalari bo'lgan to'g'ri devorlardan, qanotlari bo'ylab teng oraliqda joylashgan to'g'ri burchakli minoralardan va shimoli-sharqiy burchakdagi kattaroq minoradan iborat edi. Devorlarning ichida ikki qavatli mudofaa galereyalari bor edi. Pastki galereya askarlarning yashirin harakati va dam olishi uchun xizmat qilgan, yuqori qismi esa jangovar edi. Qo'shimcha to'siq sifatida shaharni har tomondan o'rab turgan va devorlardan 15 metr masofada joylashgan qal'a devorlari oldida xandaq qurilgan. Uning kengligi 16 metr va chuqurligi 3 metr edi. Qal'aga yagona kirish eshigi janubiy devorning o'rtasida qurilgan. Kengligi taxminan 9 metr bo'lgan markaziy ko'cha shaharning butun uzun o'qi bo'ylab o'tgan, yon ko'chalar va yo'laklar esa asosiy ko'chani ikki tomonida turar-joy massivlarini tashkil qilgan. Ularning ba'zilar ustaxonalar va ishlab chiqarish maydonlari sifatida ishlatilgan. Bir joy ma'bad majmuasi uchun ajratilgan bo'lib, bino ichidagi va uning atrofidagi kul miqdoriga ko'ra, bu olov ma'badi edi. Saroyning ko'p xonalari devor rasmlari va loydan yasalgan haykallar bilan bezatilgan. Ulkan markaziy old zal – 280 kv.m

maydonga ega "Qirollar zali" o'zining bezaklari bilan alohida ajralib turardi. Yorqin bo'yalgan devorlar bo'ylab Xorazm hukmdorlarining har biri tabiiy o'lchamidan ikki baravar katta bo'lgan 23 ta loydan yasalgan haykalchalar turardi. Afsuski, bu haykallar faqat parcha-parcha holda saqlanib qolgan. Bu haykallarning aynan podshohlar timsoli ekanligi tangalardagi tasvirlardan ma'lum bo'lgan ikkita haykaltarosh toj topilmalaridan dalolat beradi.

"Qora tanli jangchilar zali" ning bezaklari ham qiziqarli va boy edi. Taxminan 60 kvadrat metrlik bu keng xona ham loydan yasalgan haykallar bilan bezatilgan. Joylashtirish va tartibga solish saroy uchun odatiy turar-joy binolarining tartibi va tartibini butunlay takrorladi. Devorlar bo'yidagi bo'shliqlarda shohlarning loydan yasalgan yirik haykallari va ular orasidagi bo'shliqlarda maxsus stendlarda qo'llarida qurol-yarog' bilan jangchilarning siymolari bor edi.

Saroyning yana bir old xonasi arxeologlar tomonidan "Raqs maskalari zali" deb nomlangan. Ushbu zalning bezaklari nafaqat qadimgi dunyoda mashhur bo'lgan qadimgi yunon sharob va o'yin-kulgi xudosi Dionisga sig'inishga bag'ishlangan edi. Zal devorlarini bezab turgan barelyeflarda Bakx raqslari tasvirlangan.

Kichikroq xonalar – ehtimol turar-joy – ko'p rangli devor rasmlari bilan bezatilgan.

Tuproq-qal'a nafaqat o'zining g'aroyib me'morchiligi, balki qadimiy Xorazm yozuvining noyob topilmalari bilan ham mashhur. Qora siyoh bilan yog'och lavhalar va charm varaqlarga yozilgan jami 116 ta hujjat topildi. Topilgan uchta hujjatda 207, 231 va 232-sonlarga to'g'ri keladigan aniq sanalar bor edi.

Afsuski, Tuproq-qal'aning aksariyat moddiy topilmalari bizning davrimizga qadar saqlanib qolmagan. Qazilgan eng qimmatli topilmalarning ko'pchiligi – haykallar va freskalar yomg'ir va haroratning o'zgarishi natijasida qattiq

shikastlangan, chunki ularning aksariyati ulug‘vor inshootlarning o‘zlari kabi bir xil materialdan – oddiy loydan qilingan. Misr piramidalari va Babil saroylaridan farqli o‘laroq, qadimgi Xorazm qal’alari toshdan foydalanmasdan qurilgan, chunki uning atrofida ohaktosh va granit bo‘lmagan, to‘qay chakalaklarining yog‘ochlari yog‘och va taxta ishlab chiqarish uchun mos emas edi. Ammo xorazmliklar, aftidan, loydan va loydan juda bardoshli inshootlar qurishga imkon beradigan noyob qurilish sirlariga ega edilar.

Qizil-qal’a

Tuproq-qal’adan 1 500 kilometr g‘arbda Qizil-qal’a deb nomlangan yana bir qiziqarli qal’a bor. Uning nomi qal’aning qizg‘ish tusga ega ekanligi bilan izohlanadi, bu ayniqsa quyosh chiqishi va botishi paytida seziladi. Qal’a mudofaa sifatida qurilgan bo‘lib, qadimgi Tuproq-qal’a shahrining istehkom tizimiga kirgan. Hozirgacha ushbu qal’adan qanday maqsadlarda foydalanish mumkinligi haqida bahslar mavjud. Ba’zi olimlar u qo‘shinlar uchun garnizon kazarmasi sifatida foydalanilgan, deb hisoblasa, boshqalari esa bu ilk o‘rta asr Xorazmga xos bo‘lgan ko‘plab mustahkamlangan qasrlardan birining dastlabki namunasi, deb hisoblaydi.

Qizil-qal’a Tuproq-qal’a bilan bir vaqtda (taxminan eramizning 1-2-asrlarida) qurilgan va afsonaga ko‘ra, u bilan yer osti tunneli bilan bog‘langan. Dushmanlar bostirib kelgan taqdirda, hukmdorlar qal’ani er osti yo‘li orqali tark etishlari mumkin edi. Biroq, Tuproq-qal’a bilan yer osti aloqasi bormi, degan savol haligacha tekshirilmagan.

Qal’a baland platformada, Tog‘ tog‘larining Sulton Uvaysning janubiy tomonida qurilgan. U 65x63 metr o‘lchamdagi deyarli kvadrat shaklga ega. Devorlarning balandligi 16 metrga etadi va burchaklar to‘rtta asosiy nuqtaga yo‘naltirilgan. Shimoli-g‘arbiy va janubi-g‘arbiy devorlarining markazida to‘g‘ri burchakli ikkita chiqib

turuvchi minora joylashgan. Ular bir nechta kichik xonalarni o'z ichiga olgan. Devorlarning uch tomonida askarlarning harakatlanishi uchun xizmat qiladigan keng ikki metrli yo'lak bor edi. Qal'aga kirish devorning janubi-sharqiy tomonidan qal'a darvozasiga olib boruvchi maxsus rampa orqali olib borilgan. Bu qal'aning eng himoyalangan qismi edi.

Qal'aning ichki qismi yaxshi saqlanib qolgan va bu erga kelgan mehmonlar darhol ikkinchi qavatda o'zlarini topadilar. Pastki xonalarni loy g'ishtlari eroziyalangan joylarda ko'rish mumkin. Qiziquvchan mahalliy aholi ko'pincha oltin topib olishlariga ishongan holda bu er osti xonalariga sudralib kirishdi, lekin ko'pincha ular bu erda jazirama quyoshdan yashirinishni yaxshi ko'radigan ilonlarga duch kelishdi. Bu bu xonalarda katta oltin uyumlari yashiringanligi haqidagi afsonani keltirib chiqardi, lekin ularni hech kim ololmaydi, chunki oltinni ulkan ilon yoki jin qo'riqlaydi.

Qal'aning turli qismlarida vayronagarchilik qatlamida olib borilgan qazish ishlari davomida o'simlik uchastkalari bo'lgan devor rasmlari qoldiqlari ham topilgan. Tasvirlar to'q qizil, ko'k, sariq bo'yoqlarda ishlangan va kontur bo'ylab qora chiziq bilan chizilgan.

Katta yong'in bilan bog'liq falokatdan keyin qal'adagi hayot to'xtadi. Bu voqea mo'g'ullar istilosi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Ayaz qal'a

Xorazmning eng ta'sirchan qal'alaridan biri Ayaz qal'adir. Darhaqiqat, u Sulton Uveys tog' tizmasining sharqiy tomonidagi baland tepalik atrofida to'plangan uchta qal'adan iborat.

Аяз қал'а I

Қал'а тепаликнинг тепасида joylashgan bo'lib, Qizilqum cho'li chetidagi mustahkam qo'rg'onlardan biridir. U shimolda Sirdaryo deltasida yashagan ko'chmanchilar va skiflarning bosqinlaridan himoyalangan. Qal'aning tepasidan g'arbga cho'zilgan atrofning hayratlanarli manzarasi bor, u erda siz chegara mudofaasi zanjirining boshqa bo'g'inlarini – Mali qal'asi va Katta Qirk-Qiz qal'ani ko'rishingiz mumkin. Qal'a 2,7 gektar maydonni egallaydi va to'rtburchak shaklga ega. Devorlari 10 metr balandlikda yaxshi saqlanib qolgan. Hozirgacha devorlarda bir-biridan teng masofada joylashgan minoralar, kamonchilar uchun ikki qavatli galereyalar va bo'shliqlar aniq ko'rinadi. Shuningdek, quyi galereyalarning kamarli gumbazlari bugungi kungacha saqlanib qolgan va tashrif buyuruvchilar bu gumbazlar ichida yurishlari mumkin. Maqbaralar qurilishi miloddan avvalgi IV-asrda, yarusli to'siq qurilgan paytda boshlangan. Keyinchalik, miloddan avvalgi III asrda bundan tashqari, dumaloq minoralar qurilgan. Xorazm chegara qal'alari uchun murakkab darvoza tizimi xos edi. Taxminan eramizdan avvalgi I-asrgacha qal'adan foydalanishda davom etgan, ammo u erta o'rta asrlargacha mahalliy aholi uchun boshpana bo'lib xizmat qilgan bo'lishi mumkin, deb ishoniladi.

Bu qal'a bilan bog'liq bir afsona bor. Qadimda Xorazm podshosi o'z davlatining shimoliy chegaralarini cho'l ko'chmanchilarining bosqinlaridan himoya qilish uchun qal'a qurishni buyurgan. Kim shunday qal'a qura olsa, go'zal qizini xotiniga olishini e'lon qildi. Xorazm chegarasida yashovchi Ayaz ismli cho'pon qal'a qurishga kirishadi, lekin keyin shoh va'dasidan chiqib, qizini boshqa odamga turmushga berganidan xabar topadi. *Buni eshitgan cho'pon qal'a qurilishini darhol to'xtatdi.* Qizig'i shundaki, arxeologik tadqiqotlar qal'aning aslida qurilishi tugallanmaganligini ko'rsatdi.

Аяз қал’а II

Qal’a g’arbiy tarafdagi tekislikdagi ochiq aholi punktiga tik o’tish yo’li bilan bog’langan kichik, deyarli oval shaklidagi inshootdir. Bu erga janubi-g’arbiy tomondagi darvoza orqali yoki tik o’tish joyiga chiqish yoki shimol tarafdagi devorlarni aylanib o’tadigan yo’l bo’ylab kirishingiz mumkin. Qal’a o’rta asrlarga tegishli. U Afrigidlar davrida (taxminan milodiy 7-asr oxiri – 8-asr boshlarida) barpo etilgan bo’lishi mumkin. Devorlari siqilgan loy g’ishtdan qurilgan va loy va shag’al aralashmasi asosida qurilgan, yuqori qismi esa devorlarning bir qismi bo’shliqlar bilan jangovar bilan himoyalangan. Ichki tuzilish yaxshi saqlanib qolgan. Pastga tushadigan rampa bir vaqtlar qal’a darvozalarini tepalik etagidagi katta hashamatli saroyga kirish eshigi bilan bog’lagan. Bu saroy butun O’rta Osiyodagi o’rta asrlarning eng go’zal binosi sifatida ta’riflangan.

Аяз қал’а III

Qal’a birinchi qal’a ostidagi ochiq tekislikda joylashgan parallelogramm shaklidagi mustahkamlangan inshoot edi. Uning butun perimetri bo’ylab to’rtburchaklar minoralar bilan himoyalangan qo’sh devor va g’arbiy devorning o’rta qismida murakkab darvoza bor edi. Qal’a taxminan 5 gektar maydonni egallagan. Tashqi devorlari eramizning I-II asrlarida qurilgan bo’lsa, qal’aning shimoliy-sharqiy burchagidagi monumental bino bundan ham avvalroq – taxminan miloddan avvalgi V-IV asrlarda qurilgan bo’lishi mumkin. Qal’a devorlari atrofida turar-joy binolari, qishloq xo’jaligi erlari, devorlari va uzumzorlari bo’lgan ko’plab qishloq xo’jaliklarining qoldiqlari topilgan. Аяз-қал’а III hozirgi kungacha saqlanib qolgan. Mo’g’ullar istilosi paytida vayron qilingan.

Chalpiq qal'a

Chalpiq qal'a (Chilpiq, Shilpik, turkiydan – "Sukunat minorasi") qal'asi Nukusdan 43 kilometr janubda To'rtko'lga olib boruvchi shosse yaqinida joylashgan. Qal'a yo'ldan juda yaxshi ko'rinadi. Chalpiq qal'a – balandligi 35 metr bo'lgan alohida tabiiy konussimon tepalikning tepasida joylashgan baland taxta devorlarli bino. Binoning yoshi arxeologlar tomonidan miloddan avvalgi I-asr oxiri - milodiy I-asr boshlari deb aniqlangan. Biroq bu yerlarga arablar kelganidan keyin VII-VII asrlarda, so'ngra yana IX-X asrlarda qadimgi Xorazm gullab-yashnashi davrida tuzilmani qayta qurish ishlari qayd etilgan. O'sha davrda Xorazmning boshqa ko'plab qal'alari qatori Chalpiq qal'a qal'asi ham qo'riqchi va signal minorasi sifatida foydalanilgan.

Qal'a devorlari diametri 65 metr bo'lgan, shimoli-g'arbiy tomondan kirish eshigi bilan bir oz notekis doira hosil qiladi. Bir marta tepalikning eng tik qismi bo'ylab kirish joyiga olib boradigan 72 zinapoyali 20 metrli zinapoya bor edi. Inshoot poydevoridan daryo tomon pastga tushadigan o'tish joyi bor. Ba'zi joylarda balandligi 15 metrgacha bo'lgan gil devorlar saqlanib qolgan. Ularning qalinligi tagida 5 metrdan, tepada esa 2-3 metrdan oshadi. Qal'aning butun ichki qismi tekis loy platformadan iborat. Tog' yonbag'irlarida loydan yasalgan ossuariylarning ko'plab bo'laklari topilgan (*lot. ossuarium os "suyak" dan, ossis – quti, skeletlangan qoldiqlarni saqlash uchun idish*), bu qal'a dastlab Daxma (*Daxma, pers. – Sukunat minorasi*) kabi diniy manzil bo'lgan degan xulosaga kelishga imkon berdi, zardushtiylik marosimlarida qo'llanilgan. Ularning so'zlariga ko'ra, o'lganlarning jasadlari qushlar tomonidan yeyish uchun ochiq bo'lgan. Suyaklar go'shtdan tozalangandan so'ng, marhumning oilasi ularni yig'ib, dafn qilish uchun loy yoki tosh idishlarga joylashtirdi. Qal'ani o'rab turgan adirlar qabrlarga to'la. Bunday qabriston namunalarini Nukus va Toshkent shaharlari tarixiy muzeylarida ko'rish mumkin. Qal'a sayyohlar orasida juda mashhur, chunki uning balandligidan Amudaryoning ajoyib manzarasi ochiladi.

Foydalanilgan Adabiyotlar.

1. Ya. G‘ulomov, Xorazmning qadimdan hozirgi kungacha bo‘lgan sug‘orish tarixi. Toshkent, 1956 yil.
2. /ulyamov Ya./. Istoriya orosheniya Xorezma., 1957.,.
3. Tolstov S. P., Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab, Toshkent, 1964;
4. Tolstov S.P., Qadimgi Xorazm sivilizatsiyasi izidan. 1948 yil.
5. Xorazm tarixi. Tashkent 1976 y.
6. <https://otpusk.uz/uz/uzbekistan/sights/khorezm>